
**Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli tərəqqi
ideyalarının qoyuluşu və müasir dövr üçün onların
əhəmiyyəti**

Vidadi Bəşirov,
Azərbaycan Dillər Universitetinin
pedaqogika kafedrasının dosenti,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Rəyçi: Fərrux Rüstəmov,
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

*Məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə aparılan
maarifəlandırma ideyalarının qoyuluşu, onun təşəkkül tarixi açıqlanır.*

*Qeyd olunur ki, 1918-1920-ci illərdə Şərqdə ilk müstəqil dövlət olan
Azərbaycan Cümhuriyyətinin ömrü qısa olsa da, onun ictimai tərəqqiyə, milli
inkişafa dəstək olan ideyaları bütün tarixi dövrlər üçün çox əhəmiyyətlidir.*

Odur ki, həmin dövrdə fəaliyyət göstərən milli maarifpərvərlərimizin dövlət və dövlətçiliyin inkişafı, eləcə də, xalq təhsili yolunda apardıqları mübarizə strategiyaları barədə məqalədə ətraflı məlumat verilir. Belə məlumatlar digər bir tərəfdən müasir tələblər baxımından mütərəqqi hadisə sayılırsa. Digər tərəfdən bu sahədə pedaqoji ideyaların yayılması istiqamətində ciddi addımların atılması da çox uğurlu sayılmalıdır.

Açar sözlər: milli tərəqqi, milli tərəqqi ideyaları, Azərbaycan maarifpərvərləri, demokratik fikir, xəlqilik ideyaları, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, milli və ümumbəşəri dəyərlər

Ключевые слова: Национальный прогресс, Азербайджанские просветители, демократические мысли, идеи народности, Азербайджанская Народная Республика, национальные и общечеловеческие ценности

Key words: National progress, Azerbaijani intelligentsia, Azerbaijan Democratic Republic, national and universal values

Azərbaycan müstəqilliyi şəraitində (1918-1920-ci illər) qazanılmış ilk demokratik islahatçılıq ideyalarının bu gün formalaşmaqda olan böyüyən nəslin inkişafında müstəsna əhəmiyyəti vardır. Xüsusən, Azərbaycan maarifpərvərlərinin bu tarixi dövrdə xalqın milli oyanışına, azadlıq mücadiləsinə xidmət edən mütərəqqi ideyaları yeni demokratik düşüncənin yaxşılaşdırılması tərzilə milli mənə-

viyyata dəstək olur, ictimai şüurda azərbaycançılıq, türkçülük və islami dəyərlər əsasında intişar tapırdı. Bu dövrdə Azərbaycan maarifpərvərlərinin ideya istiqamətlərində xəlqilik, demokratiklik, savad təlimi uğurunda mübarizə, ana dili təlimi məsələlərinə ciddi yanaşma, milli mənlik şüurunun formalaşdırılması, milli və ümumbəşəri əsaslanması mənəvi keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi və inkişafın digər demokratik islahatlar zəminində təsbit olunaraq milli mücadilə tarixinin şərəfli bir yolunu işıqlandırır.

Xüsusən, Azərbaycan Demokratik Respublikasında xalq maarifinin təşkili yolları milli islahatçılıq Proqramları əsasında qurulmaqla xalq arasında milli maariflənmənin əsasını qoyurdu.

Maarif sahəsində ilk addımlar məhz milli dövlətçilik prinsiplərinin mütərəqqi ideyalarından irtişar taparaq ölkədə qabaqcıl pedaqoji ideyaların, o cümlədən xəlqilik, humanizm, demokratizm, savad təlimi uğurunda mübarizə, müəl-

limlərin elmi-pedaqoji peşəkarlıq hazırlığının yüksəldilməsi iqtisamətində aparılmış keyfiyyətli iş nümunələri ilə təsbit olunaraq milli mücadilə tariximizin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti birmənalı olaraq, dövrün ictimai və siyasi tələbatlarına uyğun olaraq, maarif və məktəb qurumlarının milliləşdirilməsi, qadın təhsilinə qayğı göstərilməsi, milli təhsil sisteminin uğurla idarə olunması, ilk ali məktəb şəbəkələrinin yaradılması (1919) bütün tip tədris-tərbiyə ocaqlarında maddi-texniki təchizat problemlərinin həlli yolları və nəhayət, ölkədə milli təhsil strategiyalarını özünə hədəf seçmiş elmi-pedaqoji mətbuatın, pedaqoji kadr hazırlığı məsələlərinin, təhsilin məzmununu şərtləndirən milli dərsləklərin mövcudluğu sahəsində görülən işlərin uğurlu nəticələri barədə ümumxalq və ümumölkə səviyyəli tədbirlərin görülməsi üçün ciddi sosial-mədəni tələblər irəli sürüldü. Bu tarixi dövrdə xalqın ictimai-siyasi durumunu dirçəltməklə, eyni zamanda, xalq maarifinin intişarı üçün də gərgin fəaliyyət göstərərək bu qəbildən olan milli-strateji hədəfləri genişləndirirdilər.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranması ərə-

fəsində milli istiqlal məfkurəsi xalq kütlələrinin maariflənməsi yolunda əksəriyyətinin inancı və əqidəsinə çevrildi. Milli tərəqqi ilə bağlı dövlət proqramında göstərilirdi ki, hüquq, idarə, iqtisadi, siyasi, hərbi, milli və təhsil azadlığının kökündə xalqın milli istiqlala qovuşması dayanırdı. Xüsusən ADR-in gələcək maarif siyasətinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində (xalq təhsilinin milliləşdirilməsi, təhsilin yeni strukturunun müəyyən edilməsi, yeni proqram, dərslək, müəllimlər ordusunun hazırlanması və s.) önəmli ideya platformasına çevrilərək, xalqın təhsil siyasətinin möhkəmlənməsində və əhali arasında yayılmasında əvəzsiz rol oynadı.

ADR dövründə "mütərəqqi demokratik fikirlər, xalqların azadlıq ideyaları Azərbaycanın qabaqcıl ziyalılarının, maarifpərvərlərinin, ictimai-siyasi xadimlərinin dünyagörüşünə qida verən əsas mənbə oldu. Azərbaycanın tərəqqipərvər adamları mütərəqqi dünya mədəniyyətinin müsbət təsirlərinə yüksək qiymət verərək elm, siyasət, pedaqogika və s. sahələrdə qabaqcıl ideyaların yayılmasının tərəqqipərvər adamlarının ictimai-pedaqoji hərəkatlarda iştirakını və xalqın qabaqcıl nümayəndələrinin

ictimai məfkurədə oyatdığı zəngin pedaqoji fikir mühitinə olan rəğbət hissi bu dövrdəki sinfi mübarizə tarixi ilə vəhdət təşkil etdiyindən ölkənin maarif siyasətində demokratikləşmə prosesi zəif də olsa, baş qaldırmışdı. Xalqın qabaqcıl adamları, o cümlədən mütərəqqi maarifpərvərlər və pedaqoqlar az da olsa, maarif sahəsində verilən islahatların əhəmiyyətini saf-çürük edə bilirlər. Bu islahatlardan xalqın mənafeyi üçün istifadə etməyə çalışırdılar. [1, s.17-18]

Birmənalı olaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli tərəqqi ideyalarının qoyuluşu problematikası məsələlərinin tədqiqi tarixi qaynaqlara əsaslanan məxəz və sənədlər əsasında araşdırılması izləri sovet dönəmidə “bolşevizm” məfkurəsindən çox vətəndaş-tədqiqatçı amalına xidmət edən konsepsiya ilə irəli sürülürdü.

Hətta tədqiqatçıların əksəriyyəti bu sahədə öz demokratik dünyagörüşlərini yeri gəldikcə elmi-pedaqoji araşdırmalarının ideya istiqamətlərinə çevirə bilir. Həmin tarixi dövrün sosial-mədəni hadisələrini real gerçəkliklər kontekstindən dəyərləndirməyə imkan verən həqiqətləri də unutmurdular. Məsələn, tədqiqatçı Əmir Tağıyev “Azərbaycan pedaqoji fikrinin ink-

işafi tarixindən” adlı fundamental tədqiqatında “ideya böhranı”na aludə olmadan həmin tarixi dövrün səciyyəvi xüsusiyyətlərini həssas və əsil vətəndaş məsuliyyət hissi ilə təhlil edərək real gerçəkliklər kontekstindən dəyərləndirməyə imkan verən həqiqətləri də unutmamışdır. Müəllif həmin bu inkışaf prosesini insan hüquqları, söz azadlıqları ilə bağlayan fikir plüralizmi ilə xalqın maarifçilik ideyalarından, Azərbaycan demokratiyasını şərtləndirən “sətiraltı” məntiq qüdrəti ilə ictimai mühit üçün aparılan demokratik metodologiya kimi yeni standartları ilə azad fikrin ilkin milli konsepsiyalarını nümunə kimi öz araşdırmalarında məharətlə istifadə edərək, elmi-edaqoji tədqiqatlarının məhəvərinə gətirməklə bu məqamları əsl vətəndaş etibarlılığı ilə qabartmağa da cəhd edirdi. Bu haqda o yazırdı: “...Həmin tarixi dövrdə Azərbaycan xalqı maarif və mədəniyyət sahəsində bir sıra nailiyyətlər əldə edir. Demokratik ruhlu xalq məktəblərinin, mədəni-maarif, incəsənət ocaqlarının sayı artır, demokratik mətbuat genişlənir, xalqın maarifə, mədəniyyətə, elmə, teatra və s. marağı çoxalır. Əmələ gəlmiş bu mütərəqqi cərəyan (xəlqilik, humanizm, savad təlimi uğrunda mübarizə, demokratizm,

şəxsiyyət azadlığı, milli-ümumbəşəri prosesləri formalaşdırmaq və s. nümunələr kontekstində - V.B.) İctimai həyatın bir çox sahələrinə təsir göstərirdi. Bu ictimai-pedaqoji cərəyanda yalnız müəllimlər, maarifpərvərlər və pedaqoqlar deyil, hətta publisistlər, ədiblər, elm, incəsənət xadimləri və demək olar ki, ölkənin bütün mütərəqqi adamları da iştirak edirlər". [3, s.14]

Onu da qeyd etmək ki, sovet dönmində bir qayda olaraq peşəkar tədqiqatçılar belə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təşəkkül və inkişaf tarixinə tarix-müqayisəli təhlil baxımından yox, məhz məsələlərin qoyuluşuna bəzi hallarda sırf ideoloji təsir baxımından təhlil-tərkib verdikləri üçün həmin tarixi dövrün əsl mahiyyətinə elmi obyektivlik meyarı baxımından deyil, siyasi və ideoloji mövqe baxımından yanaşmışlar. Xüsusən, tədqiqatçıların sanballı əməyinin əsasını təşkil edən 1918-1920-ci illər arası dövrdəki real tarixi pedaqoji proseslərin metodoloji zəmindən yox, yalnız ideoloji prinsiplərə istinadən ümumiləşdirilərək tədqiqat sahəsinə gətirilməsi bütün digər araşdırmalarda olduğu kimi, bu işdə də ideya böhranından xəbər verirdi.

Bütün bu proseslərin qaynaqları haqqında əsl axtarışların səmərəsi respublikamızın müstəqillik yolu (1991) ilə inkişaf etdiyi, təhsil sisteminin ümumbəşəri dəyərlər və milli zəmin üzərində qurulduğu, yeni Təhsil İslahatçılığı ideyalarının cəmiyyət həyatında təsbit olunduğu bir şəraitdə isə tamam yeni mündəricədən, müasir metodoloji prinsiplər baxımından tədqiq olunaraq müasir və klassik varislik ənənələrini ehtiva edən elmi-nəzəri axtarışların əsasını qoydu.

Bu gün tam əminliklə demək olar ki, həmin tarixi dövrlə bağlı olan tədqiqatlara açılan yol yeni, mütərəqqi konsepsiyalar, pedaqoji-metodik tədqiqatlar üçün mühüm baza rolu oynayır, qabaqcıl ideyaların yayılması istiqamətində praktik fəaliyyət üçün geniş və dərin mündəricədə rəvac verən tarixi-elmi araşdırmaların meydana gəlməsinə səbəb olur. Bu yönümdən aparılan tədqiqatlar bir daha göstərir ki, yeni ictimai mühit, xalqımızın istiqlal mücadiləsi tarixində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının böyük tarixi əhəmiyyəti olmuşdur.

Bu dövrdə (1918-1920-ci illər) Azərbaycanda sosial-mədəni intibaha doğru açılan mənəvi yüksəlişin, milli tərəqqi ideyalarının

yolu ciddi həyati məzmun kəsb etmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli-tərəqqi ideyaların qoyuluşuna aid tədqiqatlardan hasil olunan məntiqi nəticə odur ki, bu tarixi məqamda mədəniyyət, maarif, məktəb, vətənə, xalqa xidmət, milli fədakarlıq və s. məsələlər mühüm yer tutur, bu qısa, lakin əbədiyaşar tarixin təhsilləndirici məzmunu, demokratikləşdirmə ideyası, himanistləşdirmə qayəsi, müəllim şəxsiyyəti problematikası, dünya mədəniyyətinə çıxış paradigmləri bu gün də cəmiyyətin ümdə məsələsi kimi öz aktuallığını saxlayır, “milliyyət gəməminin sükanından bərk-bərk yapışaraq” [2] gələcək, uğurlu arzu və istiqalımıza çıraqlı tutur.

Bu dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət və dövlətçilik təsisatlarını yeniruhlu, milli-əzmkar ideya çarpışmaları ilə mübarizə yollarından çıxardan dövrün görkəmli maarifpərvərləri kimi tanınmış F.Köçərli, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov, F.Ağazadə (Şərqli), M.B.Məmmədzadə, M.Şahtaxtli, A.Şaiq, N.Ə.Axundzadə, M.Mirabbaszadə, A.Azadbəyli, H.Sultanov, S.M.Qənizadə, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Hüseynzadə və başqalarının həm milli mücadilə, həm də nəzəri-elmi fəaliyyətlərində əbəbii-bədii fəaliyyə-

tində xalqa, dövlətə, məmləkətə xidmət etməyin bariz nümunələri olan parlaq ideyaları – ana dili təliminin, xəlqiliyin, demokratizmin, milliliyin, ümumbəşəriliyin, vətənpərvərliyin, azərbaycançılığın, türkçülüyn, islamçılığın, təhsilin məzmununun humanist qayələrlə aparılmasının sistemli tədqiqatını aparan milli tədqiqatçılarımızın püxtələşməsi də onu göstərir ki, “Azərbaycan pedaqoji fikrində milli tərəqqi ideyalarının qoyuluşu”nun araşdırılması problemi həm də bu günümüz üçün çox müstəsna əhəmiyyəti olan faydalı təhsilləndirici mənbədir. Həmin tarixi-mənəvi irsdən böyüyən nəslin ideya-siyasi, və digər mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasında əsl maarifləndirici istiqamətlərin olması yetişən nəslin nümayəndələrinin şəxsiyyətyönümlülük, təkfəkküryönümlülük, nəticəyönümlülük, inkişafyönümlülük səviyyələrinin yüksəldilməsinə nail olmaq olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bəşirov V.P. Azərbaycan maarifpərvərlərinin mütərəqqi pedaqoji ideyalarının inkişafı (1870-1920-ci illər). Monoqrafiya, Bakı, “OKA-Ofset”, 2008

2. Rəsulzadə M.Ə. "Milli dirilik". "Ədəbiyyat" qəzeti, 1 noyabr, 1991.

3. Tağıyev Ə.M. Azərbaycanca pedaqoji fikrin inkişafı tarixindən. Bakı, "Azərtədrisnəşr", 1961

Видади Баширов

Постановка национально-прогрессивных идей в период Азербайджанской Народной Республики

Резюме

В статье раскрывается постановка просветительских идей, история их развития в период Азербайджанской Народной Республики. Отмечаем что если срок существования Азербайджанской Республики в 1918-1920 годах первой независимой страной на Востоке, был коротким, ее идеи общественного прогрессе, национального развития на всех исторических этапах очень значительны.

В этот период, проявляющие деятельность за народное образование национальные просветители государстве и государственности, ведение стратегической борьбы с, современной

точки требований считалось прогрессивным событием.

Распространим в этой области, в этом направлении педагогических идей, продвижение серьезных шагов также считалось удачной инициативой

Vidadi Basirov

Description of national development ideas during the Azerbaijan Democratic Republic Period

Summary

The article provides information about the development of ideas of national progress, it's spreading and opportunities of historical-comparative application. It is noted that during Azerbaijan Democratic Republic Period (1918-1920) the national intellectual ideas developed quickly which had been founded at the end of the XIX and at the beginning of the XX century: serious socio-cultural changes have been made in the direction of educating the people. Among the population teaching ideas as literacy, love to native language, nationalism, universalism, democratic ideas, humanism disseminated.